

Exilis interiors i exteriors en els personatges de Maria Barbal i Montserrat Roig

M. Àngels Francés
Universitat d'Alacant

Introducció

La guerra civil va obrir una profunda escletxa en la vida política i econòmica de l'Estat espanyol, però va ser en les relacions personals i la vida quotidiana on el dolor per la pèrdua d'éssers estimats i de les llibertats assolides durant la Segona República es va manifestar amb més força. La repressió ideològica exercida durant la postguerra en el bàndol dels vençuts és objecte d'una atenció especial per part de la denominada generació dels setanta: ens interessa, especialment, l'anàlisi que diverses escriptores n'efectuen en clau de gènere. Montserrat Roig i Maria Barbal no viuen l'experiència de l'exili, però alguns dels seus personatges femenins n'experimenten la modalitat interioritzada: reduïdes al silenci interior, pateixen la marginació i la crueltat d'una societat obligada a assumir un nou ordre jerarquitzat i amb profunda incidència en els rols de gènere. Exili interior que es contraposa a l'exili en els camps de concentració, del qual són testimoni diversos personatges masculins, sobretot de Montserrat Roig, que gràcies al procés d'elaboració de la ingent obra reportatge *Els catalans als camps nazis* (1977) va tenir un contacte directe amb les víctimes de la dictadura i la segona guerra mundial. Literaturitzades o en clau autobiogràfica, les diverses visions de l'exili que ens ofereixen les obres de Maria Barbal i Montserrat Roig formen un mosaic imprescindible per a l'avaluació del fenomen setanta anys després.

1. Les exiliades, víctimes d'un doble oblit

Com hem avançat, una de les obres que més defineix el compromís de Montserrat Roig amb la recuperació de la memòria col·lectiva silenciada per la guerra és, sens dubte, *Els catalans als camps dels nazis*. Aquest intens homenatge a la tragèdia dels republicans internats als camps de concentració després de la segona guerra mundial és a hores d'ara un punt de referència ineludible per a l'estudi de la literatura concentracionària, i una mostra del periodisme d'investigació més lúcida i crítica amb la

barbàrie que va truncar la vida de tota una generació d'exiliats. Roig n'exposa el motiu principal en el pròleg del llibre:

El silenci que han fet planar per damunt dels catalans, dels republicans, dels vençuts de la guerra, m'ha semblat, tot sovint, que era un silenci que volien fer planar per damunt dels meus i de mi mateixa. Veia que si no retornàvem la paraula als qui l'havien de tenir quan els pertocava, nosaltres no la tindríem mai en la seua totalitat (2001, 11).

Entre aquest col·lectiu, que va haver de viure dos guerres, les dones van patir una doble marginació: la de la història oficial i la de la història dels republicans, on eren relegades a un paper secundari fins fa ben poc. Sobre la situació de les dones en els camps d'extermini nazi, Roig explica:

las mujeres que habían ido a parar a Ravensbrück eran mujeres que habían escogido con plena consciencia la lucha contra el nazismo: para ellas combatir el nazismo significaba ayudar a que el mundo fuese mejor, pero un mundo donde las mujeres vivieran también en libertad. El nazismo iba en contra de la mujer libre (1980, 199).

Reivindica així la memòria de dones que havien participat en la construcció d'un món millor, que tenien la intenció d'escriure algun paràgraf de la Història i que, a causa d'aquest compromís, havien estat privades de llibertat i sotmeses a una sistemàtica negació dels drets humans més elementals. No de bades comentava una infermera francesa de la Creu Roja quan el *Kommando* de la deportada Neus Català va ser alliberat: “Si os hubiérais quedado en casa lavando las sábanas de vuestros hijos, no os habría pasado nada de esto” (ROIG: 1980, 199).

El sacrifici d'aquestes dones va ser pràcticament ignorat fins i tot per la premsa de l'Estat espanyol. Neus Català afirmava: “Y de nosotras, nunca se acuerda nadie” (ROIG: 1980, 204-205). I Roig també constata el silenci que va eradicar el nom de les deportades en l'esfera pública:

Sólo en algunos papeles sueltos y, sobre todo, en la Prensa de izquierdas. Pero estos papeles se han referido casi siempre a los deportados varones. En general, la Prensa recuerda al preso y no piensa que también hay presas. Recuerda al deportado y se olvida que también hubo deportadas (1981, 205).

Afortunadament, a hores d'ara són nombroses les referències que en l'àmbit dels estudis de la literatura concentracionària s'han fet a les deportades. N'és una obra significativa *Les dones als camps nazis* (2003), de David Serrano, entre d'altres.

La revisió de la presència de noms femenins entre les llargues llistes d'exiliats que van abandonar la península el 1939 també és objecte d'una revisió més aviat recent. El 1981, Roig escrivia: “Nadie se acuerda de la mujer en el exilio quizá porque para la

Historia no cuenta la mujer, quizá porque la mujer no está en la Historia” (1981, 209).

El 1997, Alicia Alted s’expressava en termes semblants:

Si repasamos la extensa bibliografía sobre el exilio republicano español de 1939 apreciamos que el hombre es el eje central de los acontecimientos históricamente significativos, tanto en los libros en los que predominan las cuestiones políticas como en aquellos con una proyección social y cultural.

No obstant això, en els paràgrafs següents proporciona alguns títols de llibres¹ encaminats a omplir aquest buit clamorós, basats sobretot en els testimonis orals de dones que expliquen la duresa de la vida en l’exili i la defensa continuada dels ideals que les havien obligat a fugir de la repressió franquista. A França, a Suïssa, moltes republicanes espanyoles col·laboraren amb la resistència: hi eren com a éssers autònoms, i no en qualitat de *mare de*, *filla de* o *esposa de*. I són altres dones, — escriptores, historiadores, biògrafes— les que s’apliquen a relatar-ne l’experiència, a recuperar-les de l’oblit.

De fet, “La recuperación de la palabra” és el títol amb què Montserrat Roig escriu el pròleg a una d’aquestes obres, el d’Antonina Rodrigo *Mujeres para la historia. La España silenciada del siglo XX* (2002). Segons Roig, Rodrigo li’l va demanar amb un argument que va en la línia del que acabem d’exposar: “si no hablamos nosotras de nosotras, ¿quién lo va a hacer?” (2002, 11). Les biografiades, fetes de múltiples fragments, formen un mosaic del “conglomerado de países que se llama España” (2002, 15). La majoria han viscut a l’exili, i la resta ha patit el franquisme en un dolorós exili interior: “mujeres doblemente colonizadas, como cuerpo y como mente. Exiliadas en su totalidad” (2002, 15). El relat de les seues vides ve a emplenar un buit de silenci, a substituir-lo pel temps de la paraula (2002, 19).

2. La devastació de l’exili: Joan Miralpeix, en *El temps de les cireres*

Per explicar la perspectiva d’un deportat als camps de concentració, Montserrat Roig crea un personatge masculí, un dels més tràgics de tota la seua galeria literària:

¹ És el cas, per exemple, del llibre de Neus Català *De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas* (1984), el d’Ingrid Strobl, *La mujer en la resistencia armada contra el fascismo y la ocupación alemana, 1936-1946* (1996); el de Pilar Domínguez Prats, *Voces del exilio. Mujeres españolas en México, 1939-1950* (1994) i el de Shirley Mangini, *Recuerdos de la Resistencia. La voz de las mujeres de la guerra civil española* (1997). Caldria afegir-hi un altre exemple, procedent d’una tesi doctoral: *Exilio, memoria y autorepresentación: la escritura autobiográfica de María Zambrano, María Teresa León y Rosa Chacel*, de María del Mar Inestrillas, Ohio State University, 2002.

Joan Miralpeix. Per a ella representa “la figura de la generaci3n, llamada por nosotros ‘cobarde’, porque asumi3 la derrota.” Per a Geraldine Nichols (1989, 159), 3s un dels personatges m3s ben assolits de l’autora. Catherine G. Bellver (1991, 228) opina que, sota la seua aparença d’home ric i triomfador, s’amagava un arquitecte negligent i un home covard i insegur. Tanmateix, Joan Miralpeix no 3s considerat socialment com un triomfador (aquesta descripci3 s’adaptaria millor a Joan Claret, el seu soci), i la neglig3ncia que provoca la cat3strofe del bloc d’apartaments en qu3 treballen ambd3s 3s culpa de Claret, que compra materials de baixa qualitat. Joan 3s, en realitat, una v3ctima: de la repressi3 d’un pare terrible, del desamor d’un fill que el tanca al manicomi, dels negocis il·legals del seu soci per3, sobretot, d’aquella guerra “tan bruta, que regir3 els cervells i trasbals3 els esperits” (ROIG: 1995, 149).

Fill d’un cacic rural que exerceix la seua brutal autoritat sobre tot aquell que l’envolta, Joan fuig ben aviat de la casa pairal i s’estableix en la Barcelona de preguerra. Ell forma part dels intel·lectuals idealistes que “discutien d’un m3n que somiaven diferent” (ROIG: 1995, 135). Amb els amics de la penya de l’Enciclop3dic Popular parla de pol3tica, de literatura, d’art. Joan 3s arquitecte i voldria omplir Barcelona “de l3nies serenes [...], reconciliar l’art amb la t3cnica” (ROIG: 1995, 135). Les converses, els amics, els somnis, fugen o moren amb la guerra.

En el camp de concentraci3 de Betanzos, Joan 3s derrotat per “la por m3s fosca” (ROIG: 1995, 135): l’3nsia de superviv3ncia li conserva la vida per3 hi soterra la dignitat, l’orgull. La llista de ren3ncies 3s immensa, i resumeix a la perfecci3 qu3 va significar el franquisme per als vençuts:

Calia regirar el pensament, calia començar a parlar d’una altra manera, vestir-se com ells volien, tancar-se a casa, dormir, fer-hi una llarga i compacta dormida, calia no sortir al carrer perquè el carrer era d’ells —l’3nica revenja possible, fer diners—, calia saludar com ells deien, anar a l’esgl3sia [...]. Calia anar a combregar i no riure obertament —tampoc no plorar obertament—, cremar els llibres que no els agradaven, calia suposar que la teva llengua no valia per a res (ROIG: 1995, 134).

Si *El temps de les cireres* ens descriu el personatge abans i despr3s de la guerra, en *L’hora violeta* el retrobem ja en ple franquisme, quan es llança com un boig a la carrera per la inserci3 en la societat, associant-se amb Joan Claret, enriquit gr3cies a l’estraperlo. Segons el personatge de la seua germana, Patr3cia,

despr3s de la guerra encara es va tornar m3s sorrut i esquerp. Tot el dia era a fora de casa, amb negocis, reunions, la feina, viatges cap a Madrid per demanar permisos d’obra, semblava com si el temps li an3s en contra, que calia recuperar alguna cosa, v3s a saber qu3 (ROIG: 1993, 119).

Aquest afany de Joan està impulsat per una mena de desig de venjança, que l'ajuda a revifar-se després del camp, i que Judit ni comparteix ni entén: “tu no saps com era, allò... Però em venjaré, deia, caram si em venjaré” (ROIG: 1993, 99). A Joan, els amics del qual han desaparegut, ja no li queden forces per estimar el país al qual pertany; corre en la cursa capitalista perquè no té altra opció, perquè el món se l'ha engolit.

La malaltia de Judit, l'únic alè de vida que li va quedar després de la guerra, acaba per sumir-lo en l'aïllament més profund. Esdevé una ombra en una letargia permanent, que no sap com reaccionar davant els conflictes que l'envolten: la detenció de la seua filla, Natàlia, li recorda el seu passat d'activisme polític i se sent bloquejat, incapaç de qualsevol acció. La tem perquè s'hi reconeix: “Per què s'assemblava a ell? Per què buscava allò a què ell havia renunciat?” (ROIG: 1995, 134). Amb el seu fill Lluís, en canvi, la relació és diferent, secretament hostil: “Es temien, s'observaven, es guaitaven, s'oloraven com si fossin dos gossos però no discutien mai” (ROIG: 1995, 134).

En busca d'un refugi que l'ajude a superar l'absència de la dona que estima i la distància dels fills, Joan adopta la religió dels vencedors, un recer tenebrós i fosc que tampoc no hi dóna la pau que busca. Acudeix a Montserrat, on el monjo Jesús Maria Farriols li sembla “una àliga, tota negra i lluent, una àliga que l'embolcallava dins de les seves ales i el feia dormir. [...] Una ganyota d'àliga, ocellot senyor i altiu que estenia el plomall fet de reflexos i de llampecs” (ROIG: 1995, 157).

La pèrdua definitiva de Judit precipita el caos mental d'un home ja destrossat, que s'aboca al fetixisme, a l'adoració dels objectes que en conserven l'essència, i al transvestisme. Vençut i marginat per la societat, usa identitats alienes —en aquest cas, la de l'esposa estimada, recer de pau— per definir-se i identificar-se.

3. L'exili interior: dones silenciades en Montserrat Roig i Maria Barbal

Si la figura de Joan Miralpeix literaturitza la derrota íntima d'aquells exiliats que, als camps de concentració, sacrifiquen l'orgull i la identitat pròpia per a sobreviure-hi, els personatges de Judit (de Montserrat Roig) i Conxa (de Maria Barbal) representen l'exili interior: el silenci, l'absència.

Judit Fléchier és la mare de Natàlia. Filla d'un jueu francès arrelat a Barcelona després de la guerra del Catorze, als divuit anys és òrfena i es guanya la vida com a professora de piano. Independent i segura, Judit no encaixa entre les dones prototípiques de l'època, però ella també es veu obligada a claudicar després de la guerra:

Per això, la Judit, que havia estat educada pel seu pare, un jueu francès que no creia gaire en Jehovà, aguantà les coses que vingueren després, ella no era valenta com la Kati. La Judit es convertí al catolicisme i es casà per l'Església. [...] La Judit i en Joan es van tancar, l'esperit de l'un dins de l'altre (ROIG: 1995, 150-151).

En *L'hora violeta* coneixem fragments del seu diari, la perspectiva amb què, pacient, espera el retorn del marit: "M'ho han dit, per fi demà alliberaran en Joan. Quasi quatre anys al camp, tres anys i deu mesos. Em sento fatigada, i no sé si el nostre cos no es deu haver convertit en un enemic..." (ROIG: 1993, 98). La seua passió pel petit Pere, nascut amb la síndrome de Down, té a veure amb el dol per la innocència que el conflicte bèl·lic va devastar: "me l'estimo precisament per això, perquè és un amor inútil. Ningú no me'l prendrà. És un fill de la guerra, el meu petit Pere" (ROIG: 1993, 101). El nen acumula l'odi dels germans, sobretot de Lluís, que s'esforça a impressionar Judit amb els seus èxits però s'estavella contra la seua indiferència. Judit només té amor per a Pere, i quan se li'n va, ja no troba res que l'ajude a continuar: "Continuar, aquesta és la paraula" (ROIG: 1993, 106). La seua música també sucumbeix al silenci, perquè tot el que estimava és mort (Pere, Kati) o derrotat (Joan)" (DAVIES: 1994, 57).

L'atac de feridura acaba amb la seua lluita per la supervivència diària i la manté immòbil, amb els ulls morts, mirant els patis interiors de l'Eixample. El seu exili, doncs, és intern, ben simbòlic de la pèrdua d'esperança de totes aquelles dones que havien treballat per la llibertat en temps de guerra: és una mort en vida.

Com hem avançat, l'altre personatge que pateix en soledat les conseqüències de la guerra és la Conxa de *Pedra de tartera*, de Maria Barbal. La relació de Conxa amb la història és encara menys significativa que la que pot tenir Judit, la qual, a Barcelona, no participa en la vida política, però sí en la cultural. Per a Conxa, la gran ciutat és un món irreal i molt llunyà, perquè ella s'identifica amb l'interior de la casa i amb la natura, amb els pobles que han estat el seu recer. Per això no comprén l'entusiasme del seu marit, Jaume, i de sa tia, per Barcelona:

Una boira espessa avançava cap al meu cervell i d'allí passava al cor. Me'l deixava gelat i a les fosques. Jo estava feta a conèixer el que veia, a parlar del que sentia. Jo no sabia res que fos lluny de Pallarès o de Montsent o de l'Ermita. Havia sentit parlar de Barcelona, del mar, fins i tot

de Madrid, del rei. Tot plegat em semblava un conte de la vora del foc, com els que explicava pare (BARBAL: 1999, 61).

Aquest abisme que la distància de Jaume és el que precipitarà, després, la separació definitiva: el paper actiu d'ell, en la vida política de la República, serà la causa de la seua detenció per les autoritats franquistes: “Una abraçada sense pentinar, adéu, i la cara sense plors, però com si m'haguessin tret l'ànima del cos” (BARBAL: 1999, 90). Ella i les seues filles són traslladades a Noguera, juntament amb altres dones de presos: “Em sento com una pedra amuntegada en una tartera. Si algú o alguna cosa encerta a moure-la, cauré amb les altres rodolant cap avall; si res no s'atansa, m'estaré quieta aquí dies i dies...” (BARBAL: 1999, 91)

La detenció de Jaume és conseqüència de la traïció dels poderosos, de la llista de noms —sentències de mort— que els rics de la vall i algun mossèn han facilitat als militars rebels. L'odi de l'hereu de cal Sebastià, que pretenia la mà de Conxa, probablement ha desenvolupat un paper decisiu en els esdeveniments. És Elvira qui esbrina el trist destí de son pare; la notícia escampa la desesperació per la sala on les dones i els fills dels afusellats romanen tancats. “I els crits i les llàgrimes es barregen amb noms i silencis de persones que cauen per terra i l'espai dels xics, que no saben què fer” (BARBAL: 1999, 95). El dolor de Conxa s'enfonsa ulls i boca endins: “Sento una destrallada al mig del cor, però no em raja cap llàgrima ni cap crit ni cap gota de sang” (BARBAL: 1999, 95). La consigna, l'ordre que regirà les seues vides a partir d'aquell moment, és clara: “Silencio y a dormir” (BARBAL: 1999, 95).

Al silenci s'afegeix la imposició del patró de les paraules, estrangeres, difícilment intel·ligibles, en forma d'ordres i d'oracions: “Ens feien resar al matí i a la nit. Jo no en sabia en castellà i feia com qui mou els llavis. Jo no volia aprendre a resar de nou” (BARBAL: 1999, 100). Conserva la relació amb Déu com un diàleg mut amb un vell amic, on sobren les paraules: “No cal obrir la boca, només començar per algun punt de la pena i deixar que corri, que corri...” (BARBAL: 1999, 100).

Quan la guerra ja està guanyada, un tinent coronel les comina a ser “buenas españolas” (BARBAL: 1999, 102) i les envia a casa. Elles l'escolten amb l'actitud que hauran de mantenir en el futur: “Vam estar totes com si fóssim mudes” (BARBAL: 1999, 102).

El camí de retorn és un de contrastos entre la bellesa de la natura i el dolor interior. La gent, hostil, les mira des dels carrers de la Noguera: “Ens miren des de lluny

com si portéssim la pesta” (BARBAL: 1999, 94). Com un abans i un després, l’experiència de la guerra tot ho capgira: “de Montsent a casa a peu, ho vèiem tot com si fos la primera vegada.” (BARBAL: 1999, 103) Les plantes conegudes, que formen part de la vida quotidiana, comencen a retornar Conxa, lentament, a la realitat, la connecten de nou amb el món i la seua història vital:

La vidalba brotava pertot. Enllaçava esbarzers sense por de la mossegada de les punxes. Vidalba blanca. Vidalba tendra però forta. Vidalba per lligar les garbes. Vidalba per fer corda perquè salti la canalla. Vaig arrencar un brot florit de sabonera i la seva olor dolcíssima em va fer una alegria que va acabar amb llàgrimes (BARBAL: 1999, 102).

La lenta reconciliació amb la vida s’estableix mitjançant els objectes i els espais domèstics. La cambra que abans compartia amb Jaume és ara colonitzada per “uns petits braços”, “unes llargues teranyines que guaitaven el llit fet...” (BARBAL: 1999, 103). Com una prolongació dels ulls que, durant mes i mig, han vigilat els seus moviments (BARBAL: 1999, 104), les aranyes l’observen des dels racons. Conxa inicia, doncs, un procés de neteja compulsiva que espanta les filles: “amb la mateixa escombra pitjava una vegada o dues, posant-hi tota la força, fins que ja no es movia res de sota, com si l’aranya hagués estat una visió meua que ja s’hagués esvaït” (BARBAL: 1999, 104). Cal eradicar, de l’espai i del cos, tot rastre de l’experiència traumàtica que han patit, com si la puresa exterior poguera netejar, també, l’interior.

Al poble, la gent l’agradeix amb malícia disfressada de pietat, i desfila per la casa acusant els delators de Jaume: “Amb el cor encongít, sense gosar dir no ho vull saber, suportava aquelles delacions amb paciència abundant, que depenia de la bona fe que jo imaginava en qui tenia al davant” (BARBAL: 1999, 106). Només Delina, amiga seua, defuig les paraules, perquè no calen: “Ella no havia vingut a explicar res. Ella feia cap quan podia i, si jo sargia, m’ajudava a sargir. Si pastava, pastàvem i, de vegades, passàvem l’estona sense paraules. M’era dolça la seva companyia per això precisament” (BARBAL: 1999, 107).

Però el temps rodola com les pedres, i la vida continua, sobretot per als joves. Elvira anuncia que vol casar-se i deixar el pubillatge de la vida de pagès, en contra de la voluntat de la tia. La seua marxa origina en Conxa el pensament que ni ella, ni els altres dos fills, la necessiten ja. Sense Jaume, Conxa sent que la seua absència té el mateix efecte, el mateix paper, que la seua presència. Ja no té sentit llevar-se de matí: ha complert amb les obligacions de la maternitat, i ja no desenvolupa el paper d’esposa. Una

altra família, la que formarà el seu fill, regirà la casa i les terres, i ella hi serà una nosa, una vella inútil. La música de la Festa Major funciona com un reclam, un enllaç amb la felicitat dels dies en què girava amb Jaume per la pista de ball, una melodia que l'atrau dolçament a les golfes. A sota, la remor del riu també la persuadeix que abandone l'infern en què viu, i és el bressol on ha criat els seus fills l'escaló que l'ha de dur al redós on tot és silenci. La intervenció de la tia, però, la retorna al món dels vius: "Em va passar el braç dret per l'esquena i així, ben junta al seu cos petit i ferm alhora, vaig davallar, boca closa, cap al dormitori" (BARBAL: 1999, 110). Sense retrets, sense escridassar-la. Només obviant el que anava a fer, protegint-la amb un silenci pietós, amb el mateix braç ferm que l'ha guiada al llarg de l'existència.

El darrer desarrelament, el que la trasllada a Barcelona, és l'últim i definitiu. Sobre el significat d'aquest espai, l'últim graó abans de la mort, deia Maria Barbal (2007, 9):

És un lloc interior ('on les finestres no miraven al carrer'), en què el temps es mesura de forma precisa [...], on la natura ha estat disminuïda i els costums han canviat (pa, soroll, animals, aparell, callar). És un lloc on existeix l'anonimat ("és no conèixer ningú"); però també és somni, record i final de viatge.

Conclusions

La marginació de les dones de la història oficial es manifesta en el paper secundari que, fins fa relativament poc, han tingut en la recuperació de la memòria històrica. Montserrat Roig protesta contra aquest oblit i el reflecteix, com Maria Barbal, en les seues obres literàries: l'alienació històrica dels seus personatges femenins les relega, després de la guerra, a un exili interior pròxim a la no-existència. Els personatges masculins de totes dues, que sí que tenen un paper actiu en la defensa de la República, en paguen després les conseqüències: Joan és internat en un camp de concentració i acaba els seus dies refugiat en la demència, i Jaume és afusellat en els darrers dies de la guerra. En tots els casos, una de les estratègies més poderoses per subjugar la ment i el cos dels vençuts és el silenciament: a Jaume li lleven la vida, i a la resta els obliguen a callar o a usar una llengua estranya, que contribueix en el procés d'alienació de la identitat. En relació amb la llengua hi ha la imposició de la religió: Joan s'hi acaba arrecerant, com en un sinistre no-lloc on la realitat i el dolor deixen d'existir; Judit s'hi converteix per sobreviure, i Conxa ha de fingir perquè no vol aprendre a resar de nou. La guerra tot ho traspals: Joan reacciona abocant-se a una

cursa boja per guanyar en la competició en què l'han obligat a participar, Judit estima el seu petit nen de la guerra i s'oblida del món, i Conxa sent que ja no vol continuar vivint. La feridura de Judit l'aboca a una mena de mort en vida, mentre que Conxa ha d'abandonar tot allò que coneix i sap per acabar diluïda en la gran ciutat, inútil, immòbil. Aturats en l'espai i en el temps, són exiliats de la pròpia identitat, d'una quotidianitat imposada que esdevé insuportable amb el pas dels dies.

Bibliografia

- ALTED, Alicia (1997): "El exilio republicano español de 1939 desde la perspectiva de las mujeres", en *Arenal. Revista de historia de las mujeres*, Granada, vol. 4, núm. 2, julio-diciembre de 1997, p. 223-238. Citacions procedents de http://clio.rediris.es/exilio/mujerex/mujeres_exilio.htm
- BARBAL, Maria (1999): *Pedra de tartera*, Barcelona, La Magrana, 1985.
- (2007): "Barcelona, terra de promissió: el descobriment de l'anonimat", en Christian CAMPS (coord.): *La narrativa de Maria Barbal*, Montpeller, Éditions de la Tour Gile, p. 7-11.
- BELLVER, Catherine G. (1991): "Montserrat Roig and the creation of a gynocentric reality", en Joan L. Brown, *Women Writers of Contemporary Spain. Exiles in the Homeland*, Newark, University of Delaware Press, p. 215-239.
- DAVIES, Catherine (1994): *Contemporary feminist fiction in Spain. The work of Montserrat Roig and Rosa Montero*, Oxford — Providence, Berg Publishers.
- NICHOLS, Geraldine (1989): *Escribir, espacio propio. Laforet, Matute, Moix, Tusquets, Riera y Roig por sí mismas*, Minneapolis, Institute for the Study of Ideologies and Literature, Hernán Vidal editor.
- ROIG, Montserrat (1980): "Mujeres en los campos nazis", en *¿Tiempo de mujer?*, Barcelona, Plaza & Janés, p. 193-205.
- (1995): *El temps de les cireres*, Barcelona, Edicions 62, 1978.
- (2001): *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62, 1977.
- (2002): "La recuperación de la palabra", en Antonina RODRIGO, *Mujeres para la historia. La España silenciada del siglo XX*, Barcelona, Carena, p. 9-19, 1978.